

SJEĆANJA DRA JOSEFA KONFORTIJA

Kao dugogodišnji predsjednik Jevrejske opštine u Travniku i kao ljekar-činovnik Okružnog ureda socijalnog osiguranja u Travniku bio sam dvostruko izložen ustašama i bez sumnje sam zbog toga na dan 24. marta 1942. godine sa cijelom porodicom bio odveden u Jasenovac.

Pre nego što počnem opisivati svoj boravak u Jasenovcu želim da kažem par riječi o životu Jevreja u Travniku prije mog odvođenja u logor.

Opisano je stanje Jevreja iz Sarajeva i postupak s njima od 6. aprila 1941. i dalje, od preživjelih malobrojnih očevidaca Jevreja, i mogu reći, da se ni postupak prema nama Travničanima ni u čemu nije razlikovao, osim u tome što su travničke ustaše mnogo strože i svirepije postupale, bez ikakvog kompromisa i milosrdja.

Istovremeno kada i u drugim bosanskim mjestima počelo se sa oduzimanjem trgovačkih radnji i sa postavljanjem "povjerenika", o čemu je samo nešto napisano u knjizi "Travnik u NOR" od Čamila Kazazovića i to sa mnogim greškama. Po dolasku dra Nikole Tusuna na čelo "Velike župe Lašva-Glaž" nastavilo se i pooštrilo odvođenje Jevreja na prisilan fizički rad, postavljanje žutih traka /sa šestokrakom zvijezdom i oznakom "Z"/ itd. Zupan Tusun je odmah tražio i novčane kontribucije od imućnijih Jevreja, premda su imanja i bankovna konta Jevreja odmah bila konfiskovana. Ustaše su držale, da smo sakrili silu novaca i dragocjenosti, pa su htjele prijetnjama da se domognu i toga. Tako je i mene, jednog dana u julu, pozvao sa još dva člana Uprave Opštine i tražio da u roku od jednog sata donesemo sumu od dva miliona dinara, što nikako nismo bili u stanju da prikupimo od naših opštinaru. Najbogatiji član, direktor i suvlasnik Fabrike šibica u Dolcu Žak Salom je bio već otišao, a od povjerenika te fabrike nismo smjeli ništa ni da tražimo. Do traženog vremena od jednog sata smo donijeli nešto manje od pola miliona, koliko smo mogli skupiti, jer po naredjenju ustaške vlasti, ni banke nisu davale ništa iz tekućih računa i štednih uloga. Predali smo i spisak imena Jevreja sa oznakom svote koju je svaki priložio. Na osnovu toga su odmah poslije podne ustaše i oružnici otjerali na fizički rad sve one, koji nisu dali onoliko koli-

ko su ustaše očekivale. Bez ikakvog rada u svojim trgovinama, prirodno je, da su svi strahovali i potajno se sastajali /makar dvoje-troje od porodice ili prijatelji/ i razbijali glavu šta da počnu. Neki su pomišljali, da sve ostave sa stanom i da bježe, ali je nažalost vrlo malo njih to i učinilo. Kada su počeli da bježe, onda su poduzimane sve strožije mjere od policije i ustaša, hvatajući svakog, ko je uopšte kušao nekamo vozom i bilo kojim sredstvom da putuje. Bilo je nekoliko takvih, koji su potajno iz sela Bila teretnim kolima sakriveni bježali uz pomoć povjerljivog prevoznika robe Izeta Arnautovića iz Divjaka, ali to su bila samo dva-tri slučaja. Tako je, nažalost, vrlo malo Jevreja uspjelo da legalno ili kradom otputuje iz Travnika od juna 1941, kada je Hitler zaratio sa Sovjetskim Savezom i kada je narodnooslobodilački partizanski pokret počeo zabrinjavati vlastodršce zloglasne "NDH".

Prvog Jevrejina iz Travnika, koga su uhapsili i odveli navodno najprije do Gospića, bio je Salomon Gaon, najstariji sin Avrama Gaona obučara, brata sada profesora-epidemiologa dr Jakova Gaona u Sarajevu. Pod izgovorom, da je Salomon Gaon komunista, ili da ima vezu sa istima, odveden je već u julu poslije napada Hitlera na SSSR. Za njim su pojedinačno slijedili i drugi koje su hapsile ustaše i odvodili ih kao pojedince do druge polovine oktobra 1941. godine.

Na dan 20. oktobra 1941. uslijedilo je prvo masovno odvođenje Jevreja iz Travnika u ustaške logore. Ovaj prvi skupni transport je po naredjenju velikog župana Tusuna imao da obuhvati sve odrasle muškarce Jevreje do šezdeset godina starosti, bez obzira na zdravstveno stanje i radnu sposobnost, ali je otjerano i nekoliko starijih bez dozvole dokazivanja godine rođenja. Toga dana od podne do noći policajci i ustaške patrole su hvatale u stanovima i na ulici Jevreje i odvodile ih u zatvor. Dozvoljavali su im /ili rodbini/, da mogu ponijeti samo odjevne predmete sa dekom i hrane koliko mogu ponijeti, nikakav novac i osobito nakit i dragocijenosti nisu smjeli ponijeti. Prije ovog hapšenja odvedeno je bilo iz Turbeta još oko deset Jevreja, pretežno službenika pilane "Ugar" i mlađih trgovaca. Od ostalih navedene prve grupe uspjelo je da se sakrije i nekamo pobjegne samo četiri-pet mlađih muškaraca.

Cijele jeseni i zime poslije odvođenja ove grupe bilo je zaostreno i strogo zabranjeno svako putovanje Jevreja bilo kojim prevoznim sredstvom iz grada, osobito željeznicom, koju su stalno pratile ustaše i ustaški špijuni u svim pravcima. Braća Jakov i David Montiljo, vlasnici Prve pecare Šljivovice iz Travnika, Šua Salom, trgovac i Santo Pinto, trgovac kolonijalnom robom uspjeli su da ostanu sakriveni nekoliko dana, kao i zu-

bar Milo Salom. Šua i Rafo Salom iz Kiseljaka bili su pobjegli u Bugojno, ali su ih travnički policajci ondje stigli i oduzeli ih od italijanske posade, ubjeđivši je, da su to "opasni komunisti". Braća Montiljo i Santo Pinto su skriveno bili otišli do Alipašinih mosta kod Sarajeva i onda vozom prema Mostaru, ali su ih ustaše prepoznale na stanici Bradina iza tunela Komara i vratili ih u Travnik. Poslije užasnog maltretiranja odvedeni su svi pod jakom stražom u Jasenovac i odmah pobijeni. Šumar Jakov Atijas se krio po tavanima susjednih kuća u Potur Mahali sve do januara 1942. godine kada je uslijedilo drugo veliko odvodjenje svih preostalih Jevreja, bez obzira na pol, godine starosti i zdravstveno stanje. Odvodili su i teško bolesne i nepokretne.

To je uslijedilo po najvećoj zimi na dan 25. januara 1942. godine. Tusun je naredio i nikakva intervencija i molbe sugradjana nejevreja, većinom muslimana, nisu uspjele niti da se odgodi transportovanje dok zima popusti. Pošto je negodovanje gradjana bilo postalo javno i opšte, odredio je župan tek onda, kada su uhapšeni već bili na željezničkoj stanici, da ih ja kao liječnik pratim i pružim potrebnu pomoć na putu. Morao sam, sa jednim ustašom, hitno otići kući po tašnu i lijekove sa instrumentima, za koje vrijeme je voz čekao i onda su odvezli u pet vagona treće klase oko sto pedeset - sto sedamdeset preostalih Jevreja iz Travnika, Turbeta, Dolca, Viteza i drugih okolnih mjesta, sve što su ustaše dobro organizovanom hajkom na "Židove" uspjele da pohvataju, da bi se zatim svemoćni Nikola Tusun početkom februara mogao javno pohvaliti na jednoj proslavi u Hrvatskom domu slijedećim riječima: "Židovsko pitanje sam konačno i potpuno riješio. Ostalo je samo nekoliko liječnika - Židova koji su nam neophodno potrebni. Oni mogu ostati ako se strogo budu pridržavali poretka Nezavisne Države Hrvatske, inače, biće i oni otpremljeni u Jasenovac". To mi je na povratku iz Jasenovca rekao jedan pacijent, koji je te večeri bio prisutan na proslavi u Hrvatskom domu.

Putovanje ove druge grupe Jevreja koju sam pratio kao ljekar bilo je očajno. Nekoliko staraca preko osamdeset godina bilo je potpuno nesposobno da se drži na nogama. Dvije stare žene iz Turbeta /Meller /Mandelbaum/ imale su jako otečene noge, jedna je teško disala sa modrim usnama i licem, pa su molile pratiocima da ih bace za vrijeme vožnje kroz prozor ili vrata vagona. Djeca su ridala, a majke su bile bespomoćne, kao i stariji muškarci, koji su ljubomorno čuvali stvari, osobito ponijetu hranu i hljeb, jer su čuli da se u logorima najviše umire od gladi, odnosno da ustaše ubijaju stare i nemoćne za rad. Kada smo uskotračnom prugom stigli do Sl. Broda, bilo je naredjeno, da će se izvršiti kupanje i dezinfekcija stvari. To je ujedno bila i prva revizija stvari koje su

u kuferima i korpama nosili ovi najnoviji zatočenići. Vožnja iz Sl. Broda u teretnim vagonima široke tračnice nastavljena je tek trećeg dana, jer smo i kroz Bosnu na mnogim stanicama dugo stajali na kolosjecima zbog ranžiranja teretnih vagona. Sva su vrata bila katancima zaključana i niko nije mogao izaći ni radi nužde iz vagona bez pratnje ustaškog čuvara. U Sl. Brodu su bile žene sa malom djecom odvojene i čuvane u zadnja tri vagona, a prednja dva vagona su bila za muškarce. Kada smo stigli na stanicu Stara Gradiška* bili su zadnji vagoni sa ženama otkopčani od voza. Žene i djeca su plačući i jecajući mahali najviše svojim djedovima. Na stanici u Jasenovcu je /možda slučajno/ bilo i nekoliko njemačkih oficira i podoficira, koji su sa prezirom promatrali ovu grupu staraca, koji su sa velikim prtljagom jedva silazili iz teretnog vagona. Jichak Altarac, limar preko sedamdeset pet godina star, sudario se natovaren stvarima sa jednim njemačkim oficijom, koji ga je snažno odgurnuo i oborio, a pri padu još dva puta čizmom toliko udario po rebrima, da se starac teško mogao dići i nastaviti da ide u povorci. Pored njega je išao obučar Avram Gaon, ko ga je limar Altarac teško idući zapitao, da li imade koji čisti čaršav, jer vidi da će brzo izdahnuti. Obojica su naime u Travniku bili rohecim~~ski~~ Opštine i htio je starac da bude sahranjen po obredu umotan u čaršavu. Limar Altarac je i mucao u govoru, pa sam vidjeo i čuo koliko se mučio da prednje kaže Avramu, koji ga je pridržavao i tješio, da ne bi opet posrnuo i pao. Jedva sam namolio jednog stražara, da sa ovom dvojicom laganije ide iza povorke.

Ustaški tabor u Jasenovcu je par stotina metara bio udaljen od željezničke stanice. Kada smo teško stigli do komande Tabora, dok su stražari pratioci išli da predaju spiskove, ustaški čarkari su se smijali i divljali rugajući se starcima; otvoreno su govorili jedni drugima, da oni neće ni ići u logor, nego da će ih sve odmah preko Save odpremiti na Gradinu. Nakon četvrt sata izašao je jedan ustaški časnik i kada je vidio ovaj transport, počeo se ljutiti, što su uopšte takve starce dovezli i nešto je /tiho šapčući/ rekao ustašama jasenovačkog logora, koji su primali ovaj transport. Mene nije niko pitao o zdravstvenom stanju dopremljenih i kako smo putovali, osim jednog drskog rojnika~~ski~~ kada je čuo da sam liječnik - Židov, navali da idem i ja s njim u logor, da su liječnici potrebni i da ih ima još u logoru. Moj

* Verovatno se misli na želj. stanicu Okučani, koja je najbliža Staroj Gradiški i na koju su stizali svi transporti namjenjeni za St. Gradišku.

~~ski~~ Rohec - je dobrovoljni služitelj, koji kupi i oprema mrtvaca za pokop po vjerskom obredu.

~~ski~~ Rojnik - vodnik.

šurjak Leopold Fišer, koji je iz Austrije sa ženom i kćerkom pobjegao iz Beča k nama, tj. sestri, 1938. godine poslije tzv. Anšlusa Austrije, bio je također dotjeran sa ovom grupom u Jasenovac sa još jednim austrijskim izbjeglim Jevrejinom. Njihove žene, arijevke, ostale su u Travniku. Ovi su nastojali i u Jasenovcu, da sa austrijskim pasošima, dokažu svoje strano državljanstvo, ali su ustaše slijedile samo Hitlerov poziv za istrebljenje Židova i nisu se obazirale ni na kakve međunarodne propise, osobito ako su Židovi u pitanju. Oba ta Austrijanca su nestala već u februaru iste godine i nisam nijednog više zatekao, kao ni ostale dopremljene, već početkom aprila.

Na povratku sa travničkim ustašama i sa policajcem Franjom Radošem, dozvolio mi je Radoš da radi službenog posla od Lašve proslijedim put istim vozom do Sarajeva, tj. da referišem Okružnom uredu o nekim potankostima i potrebama za dalje obavljanje službe socijalnog osiguranja, a dozvolio je bez straha i zbog toga, što mi je porodica bila u Travniku. U Sarajevu sam molio bivšega šefa dra Dušana Mandića, da me premjesti sa službom bilo kamo iz Travnika, ako je ikako moguće u Hercegovinu, ali me je on, kao i novi šef ljekara dr Vejsil Bičakčić, uvjeravao da je to nemoguće, jer nemaju nikoga za Travnik i da ja mogu biti "siguran", da mi se ništa neće desiti. Isto tako me je ubjedjivao i viši službenik Središnjeg ureda za socijalno osiguranje Jozo Babić, rođeni Travničanin, da mene neće dizati od posla. Pa ipak stvari su krenule svojim tokom kako slijedi.

U našem Okružnom uredu je od početka 1942. godine bio određjen kao "povjerenik" činovnik Alojz Dilber iz Dolca kod Travnika. Pošto smo u tom uredu zajedno radili više od petnaest godina na opšte zadovoljstvo naših pretpostavljenih, njegov stav prema meni je bio posve normalan. Nisam do februara te godine ni znao, da je on ustaški povjerenik Ureda, dok se nije desio slijedeći slučaj: čistačica Ureda, žena podvornika Franja Malića, uzimala je iz ambulante jodtinkтуру i savojni materijal, o čemu me je jednog jutra obavjestio bolničar Osman Čajo. Istovremeno je bio otkazao zubar dalji rad po starom ugovoru i tražio je veće cijene za pojedine radove, osobito za plombe. Htio sam s toga da telefonom obavjestim Ured preko glavnog ljekara i bio sam dobio vezu, ali je razgovor bio odmah prekinut. Rekao sam bolničaru da kaže to upravniku ispostave, na što me je onda nazvao Dilber i u povjerenju mi je kazao, da ubuduće ako mi nešto treba, to prenesem preko njega i da je razgovor sa Sarajevom prekinuo povjerenik PTT u Travniku. Poslije nekoliko dana mi je rekao Dilber, da ne moram više obavljati ni kućne posjete bolesnicima, radnicima socijalno osiguranim, ako staju dalje od dva kilometra od moga stana, ni kolima, niti pješke. Kad sam ga začuđen upitao, da li se to meni

zabranjuje i kretanje van grada, oborivši glavu odgovorio mi je, da su tako iz Ustaškog tal ra odredili. To me je bilo već ne malo zbulilo, ali sam ipak nastavio da dalje i pod najtežim uslovima radim, svakako i da budem krajnje oprezan u ophodjenju, osobito sa Hrvatima, jer nisam mogao znati šta ko o meni misli i u koga od njih mogu imati povjerenja i da mi je iskren, da bi bio spreman da me zaštiti.

Slijedeći slučaj se desio već početkom marta. Obavljao sam kao obično kućne posjete bolesnicima u ulici Gornje Osoje i na putu me jedna mlada muslimanka zamoli, da svratim u kuću staroga Salka Lolića, mesara, koga ja inače nisam liječio, ali sam čuo od drugih da je mnogo pio i da ne silazi više u mesaru. Nisam mogao odbiti i ušao sam u stan Lolića koji su mi pokazali. Kada su me uveli u sobu gdje je ležao, našao sam ga da leži na podu, na dušeku, i to potrbuške, a pored njega je bila i boca sa rakijom i pomislio sam na koju nezgodu uslijed alkohola. Pozdravio sam ga i on mi je odmah kazao da ima neku ranu na ledjima, te da zato ne može leći ravno na ledja. Otkrio sam jorgan i pod zamazanim, prokvašenim, zavojem slijepljenim flasterom vidio sam odmah, da se radi o velikoj metaplazmi, tumoru, iz koga je išla sukrvica. Preporučio sam mu da ga prevezemo u bolnicu radi eventualne operacije, ali je to najodlučnije odbio, iako mu je to i drugi ljekar predložio. Propisao sam zato neki lijek za ublažavanje bolova i preporučio sam, da dođe svaki dan bolničar radi previjanja rane. Na ovaj slučaj sam nakop par dana bio i zaboravio kada mi je jednog dana oko 3^h popodne došao u privatnu ordinaciju lično drug Abid Lolić, sin bolesnog Salka. Pred drugim pacijentom koji je čekao, rekao mi je da bi htio da ga pregledam i da može čekati dok ostale svršim. Kad sam pregledao i posljednjeg, ušao je u ordinaciju Abid i obazreo se na obe strane, pa me je upitao da li nas neko može u drugoj sobi čuti. Zamolio me je najprije da mu kažem šta sam kod njegovog oca Salka ustanovio. Kada sam mu otvoreno rekao šta mislim i da je to sigurno rak koji neće preboliti, Abid se malo zamislio i ponovo me je upitao da li me žena ili pomoćnica može čuti. Ja sam ga uvjerio, da niko ne sluša, niti može šta čuti, pa neka mi kaže šta želi. Sada me je prijateljski i povjerljivo upitao šta ja mislim o ratnom stanju, da li ću čekati da i mene kao i ostale Jevreje odvedu, ili mislim bježati. Pitanje me je više nego iznenadilo, iako sam u sebi često razmišljao o bijegu. Ja sam mu oprezno rekao da mi je nemoguće na to i da mislim tako dugo barem dok nekamo ne zbrinem roditelje /majka i otac su bili živi i stanovali su u prizemlju kuće gdje i ja/. On mi odgovori, da ću i ja sigurno s njima stradati i upitao me je da li hoću s njima da "kidnem" u šumu partizanima. Htio sam mu kazati, da se moram još predomisлити i spremiti za to, ali se on već bio di-

gao i rekao mi, da će oni tj. travnički komunisti, brzo to učiniti, pozdravio je i otišao.

Moja drugarica je primjetila na večer da sam zbunjen i upitala me je da li se opet nešto desilo u uredu, zašto ništa ne jedem. Htjela mi je i rakiju ponuditi, ali sam sve odbio. Cijelu noć skoro nisam spavao. Poslije nekoliko dana u ambulanti Fabrike duhana, gdje sam svakog jutra ordinirao za fabričke radnike, čim sam došao čekalo je kao obično sedam-osam radnika, a na stolu su bile još tri bolesničke iskaznice za kućne posjete. Bolničarka Marica Dešić mi je poslije ordinacije kada smo bili sami rekla, da Ejuba Ejubića sa stanom u Tepedžiku iznad travničke tvrdjave ne moram ići posjetiti iako je i za njega tražena kućna posjeta ljekara, jer ga neću kod kuće naći. Sagnula mi je, da je i on sa ostalim prošle noći otišao u šumu. Zamislio sam se, ali nisam nikome ništa kazao, niti sam koga šta pitao. Popodne odmah poslije ručka oko 3^h otišao sam da obavim kućne posjete, pa sam iz Tabić mahale ipak otišao na Tepedžik do stana Ejubića, da provjerim je li istina što mi je Marica rekla. Kad sam došao njegovoj kući, bio je stan zaključan i na moje kucanje javila se njegova žena sa djetetom u naramku i rekla mi je, da Ejub nije kod kuće. Upitam je začudjeno šta mu je i zašto je tražio kućnu posjetu, da li je uopšte bolestan bio, pa mi i ona zbunjena odgovori, da je bio nahladjen, ali da je ipak nekamo otišao. Kuda, ona ne zna. Nisam od nje tražio nikakvu potvrdu, da sam ja dolazio, okrenuo sam se i vratio. Bio sam uvjeren, da su drugovi izvršili ono što mi je Abid rekao prije nekoliko dana. Slijedećeg jutra ponio sam po običaju odreske bolesničkih iskaznica za kućne posjete, koje sam prethodnog dana obavio i dao sam ih bolničarki, da ih odnese u kancelariju, jer se iz kopija vidjelo od čega je ko bolestan i da li je sposoban ili nesposoban za rad, da li je posjeta bila potrebna ili nije. Na iskaznici Ejuba Ejubića sam napisao samo, da nije bio u stanu, a žena da nije znala kuda je otišao.

Međutim, još nisam toga jutra bio ni pregledao sve radnike koji su se javili za pregled, ušao je u ordinaciju portir direktora i rekao mi je, da me direktor zove kada svršim preglede da dodjem njemu u kancelariju. Otišao sam prema traženju i kada sam ušao začudio sam se kad sam u kancelariji direktora zatekao i jednog ustaškog povjerenika. Sjeo sam na ponudjenu mi stolicu, a direktor je zazvonio i naredio portiru, da nikoga ne pusti unutra dok sam ja tu. Direktor ing. Slavić me je najprije upitao da li je i zašto Ejub Ejubić ostavljen na bolovanju, šta sam kod njega našao. Odmah sam bez razmišljanja odgovorio, da Ejubića nisam ni vidio, niti stavio na bolovanje, što se može vidjeti iz bolesničke iskaznice, koju sam sa ostalim istoga jutra vratio u kancelariju personalcu. Direktor je samo pogledao povjereni-

ka koji se malo nasmješio očigledno pod sumnjom da li istinu govorim. Zbog toga sam ne čekajući nikakvo drugo pitanje zamolio direktora, da provjeri šta sam kazao i rekao sam, da se neću maknuti iz te prostorije, dok se ne ustanovi ko je Ejubića ostavio na bolovanju. Direktor je na to zazvonio i kazao je portiru da zovne nadležnog službenika da dodje sa bolesničkim iskaznicama, koje je ambulanta toga jutra predala. Službenik je brzo došao i pružio je direktoru tražene iskaznice. Pročitao je direktor sve tri i pokazao je povjereniku Ejubićevu, na kojoj nije bilo nikakve oznake o radnoj sposobnosti. Povjerenik je kimnu glavom, pa me je upitao, da li ga prije kojom drugom iskaznicom nisam ostavio na bolovanju, a ja sam odgovorio, da kancelarija uprave zna svaki dan ko je od radnika i službenika na bolovanju, pa da bi i o Ejubiću morala znati da li je od mene bilo određeno bolovanje. Možda ga je koji drugi ljekar /bolnički ili opštinski/ pregledao i ostavio ga na bolovanju, što meni nikako nije poznato. Zašutili su pbojica i direktor me je zamolio da se ne uznemirujem i da nikome o tome ništa ne kažem dok se neka istraga ne završi. Digao sam se, pozdravio i izašao iz kancelarije. To se dogodilo u drugoj polovini marta 1942. godine, mislim 17. ili 18. marta, jer sam tačno poslije nedelju dana bio uhapšen i sa familijom odveden u Jasenovac, odnosno u St. Gradišku.

MOJE HAPŠENJE, ODVODJENJE U JASENOVAC I ZATČENJE DO OSLOBOĐENJA

Na dan 24. marta 1942. godine grupa od tri policajca i dvojice ustaša sa puškama i pištoljima, koju je predvodio ustaša Rudo Marjanović iz Orašja kod Travnička, upala je u 11^h noću u moj stan. Bio sam već u krevetu kada su zazvonili i tražili da otvorim. Pokorio sam se nalogu i upitao sam šta žele, na što mi je odgovorio neko, da imaju nalog da me uhapsu sa ženom i roditeljima, koje su takodjer u prizemlju već digli. Pošli su bez ikakvog pitanja uz stepenice, dvojica ispred mene, a druga tri sa puškama za mnom. Odmah su zaposjeli po jedan svaku sobu i naredili su nam da za četvrt sata uzmemo šta nam treba od odjeće, hrane i za spavanje na putu. Moja se drugarica uhvatila za glavu i nije znala šta da počne. Pitao sam ih samo od koga imaju nalog, da li pismen ili usmen i zbog čega. Na to je odgovorio Marjanović, da je to naredio veliki župan dr Nikola Tusun bez pismenog naloga.

Spremili smo se kako smo stigli sa dva kofera i jednim ruksakom, u kome smo spremili nešto suhe hrane, konzerve i hljeb, koliko smo imali kod kuće. Kada smo se za manje od pola sata spremili, čuli smo glas roditelja iz donjeg sprata koji su plakali tjerani od ustaša iz stana. Bilo mi je najteže zbog njih i nastojao sam da ih

umirim, ali me je svaka riječ u grlu gušila, jer mi je bilo jasno šta nas čeka. Svi smo bili dosta natovareni, a kada sam zaključao stan, zatražio je Marjanović da njemu predam ključeve. Predao sam mu ih sa napomenom, da ću ih lično od njega i tražiti sa svim stvarima koje su ostale u stanu od tri sobe, ordinacije, kuhinje i ostalih prostorija. Uzeo je i ključ od stana roditelja i odveli su nas do policijskog zatvora na glavnoj ulici preko puta Župskog ureda kod katoličke crkve. Kada su nas uveli u zatvor, začudio sam se videći u istoj prostoriji dvojicu apotekara Jevreja, mr.ph. Ljudevita Fišera, koji je radio u apoteci Župana i mr.ph. Ješuu Saloma-Pašića, koji je radio tada u Domu zdravlja na pijaci. Zagledali smo se bez riječi dok su ustaše bile s nama. Poslije kratkog vremena došao je šef policije Jozo Nevjestić, koga sam zamolio, da obavjesti svoju nevjestu Katicu o našem hapšenju i, ako je moguće, da nas obidje. Katica je naime do njene udaje bila naša kućna pomoćnica i mi smo je djelomično i opremili za udaju sa sinom Nevjestića. To je šef policije i učinio i za jedan sat došla je Katica plačući i zagrlila je svoju drugaricu. Ostale su tako plačući nekoliko minuta. Donijela je i neke stvari da jedemo, pa i jednu pečenu kokoš za put, što nismo mogli ni ponijeti kod tolike opreme koju smo vukli na sebi.

Slijedećeg jutra, 25.III, rano oko 5^h, dok još nikoga na ulici nije bilo, odveli su nas na željezničku stanicu. Mislio sam, da ću barem koga radnika iz Fabrike duhana aresti da ide na posao, ali nikoga nismo sreli. Na stanici smo zatekli još nekoliko dopremljenih Jevreja, koje nisam ni poznavao, jer nisu bili travničani. Među njima je bio i jedan Papo, brico iz Visokog, koji je bio pobjegao preko Fojnice /gdje je neko vrijeme bio sakriven od fratara samostana kao "zvonar"/, prema Šebešiću, ali su ga žandari negdje u Rostovu uhvatili i dotjerali u Travnik. Bio je sav modar po licu i teško se popeo u vagon. Apotekar Salom mi je rekao za vrijeme vožnje, da je čuo kako su ga ustaše tukle u drugoj sobi zatvora tražeći da prizna ko je još s njime bjezao iz Fojnice i ko im je pomogao da pobjegnu. U Zenicu smo došli, pošto je naš vagon bio prikopčan iza sarajevskog voza, oko 8^h. Sa stanice su nas odveli u bivši Radnički dom, koji je već bio postao Ustaški dom. Tamo je već bilo pokupljeno oko osamdeset jevrejskih žena, djece i staraca iz Zenice, Visokog, Kiseljaka, Breze i Kaknja. Među ostalim je bio i najmladji sin dra Isaka Izraela, bivšeg sreskog ljekara iz Fojnice i još nekoliko mlađih i par djevojaka, koji su starima pomagali sa prenosom stvari i posteljine, jer smo morali svi skupa u jedinoj sali da spavamo pod stražom ustaša. U tom smo domu bili zadržani tri-četiri dana, a onda su nas odvezli preko Sl. Broda, kao i drugu grupu, za logore Staru Gradišku i Jasenovac. Prije samog polaska iz Zenice bio je izdvojen apotekar Fišer, koga su po nečijem traženju oslobodili, kao i stari trgovac kože Avram

Abinun, koji je tog jutra imao uklještenu kilu u preponi, pa su ga odvezli u bolnicu, dok su njegovu ženu, staru Graciju, povelili s nama. U Sl. Brodu smo bili odvojeni od žena i djece u poseban vagon /kao i druga grupa/. Tako su žene na stanici Stara Gradiška bile otkaçene, a nas su dalje odvukli do Jasenovca i tu preko Ustaškog tabora u logor. Na ulazu u logor morali smo predati sve stvari na pregled. Od svega su svakome ostavili u manjem kofuru po jedan veš, dva-tri para çarapa, tri rupca, jedan peškir, kašiku i lončić, ili porciju, za jelo. Mogao je svaki uzeti i deku. Sve ostalo, pa i zadnji komadić hljeba su nam oduzeli sa navodom da će svaki dobiti jelo i hljeb koliko mu bude trebalo. Mene sa ocem i apotekara Saloma su poslali najprije na tavan Ciglane /kasnijeg krematorijuma ing. Pićilića/, gdje smo prenoćili, a u jutro su nas uputili u Zatočeničku bolnicu. U toj bolnici je bilo već pet-šest ljekara, od kojih je dr Kac bio zubar, dr Lajmdorfer je bio šef bolnice, zatim starac dr Braun i još dva-tri ljekara i apotekar Leon Šenauer. Stručnih bolničara nije bilo, nego su neki spretniji zatočenicima vršili bolničarsku dužnost. Moj otac Mošo /bivši žitarski trgovac/ je najprije bio dodijeljen praoni veša na rad, a nakon nekoliko dana uspjeli smo preko logornika, da ga premjestimo u ambulantu bolnice, gdje je od mnogih çaršava oduzetih logorašima pravio zavoje. Od ljekara sam čuo, da je moj kolega sa studija u Beču dr Herman Gros, takodjer u logoru, sada teško bolestan, ali da se do sada niko nije usudio da kaže od čega boluje. Izrazio sam želju, da ga mogu posjetiti i pregledati ga, pa su mi kazali da on leži kao tzv. "poluslobodnjak" u selu Jasenovcu kod logornika Vinera i sa pratnjom jednog ustaše dozvolili su mi da ga obidjem.

Našao sam ga sa visokom temperaturom u vrlo slabom stanju. Strašno omršavio, jedva je mogao govoriti, a kada me je ugledao i prepoznao, nije mogao ništa da kaže dok su mu suze išle niz bore suhog lica, samo su mu podrhtavale usne i vilice. Nastojao sam, da ga utješim i ohrabrim, da će ozdraviti i da ćemo izdržati ovo stanje do oslobodjenja. Poanamnez i nakon pregleda odmah sam ustanovio, da boluje od pjegavca i preporučio sam mjere i lijekove /injekcije/ kako ćemo ga liječiti, obećavši da ću ga dalje posjećivati ako mi budu dozvolili. Bio je spašen i nakon desetak dana su ga premjestili u Feričance na jedno poljoprivredno dobro, koje su ustaše od vlasnika Jevrejina prisvojili. Za dva mjeseca se dovoljno oporavio, pa su ga vratili u Jasenovac kada je bila otvorena u selu Jasenovcu i Ustaška bolnica, gdje su i njega kao i apotekara Saloma postavili u vremenu kada ja nisam bio u Jasenovcu.

Pošto je u bolničkoj i drugim barakama bilo još bolesnih od tifusa pjegavca, među kojima i moj bivši šef Ekspoziture Zavoda socijalnog osiguranja u Travniku

Stevo Popović, čija je drugarica bila Jevrejka, liječio sam i ove bolesnike. Htio sam najprije ljekarima logora da predložim bilo kakve mjere protiv epidemije, koliko je moguće da sprovedemo, ali sam naišao na skeptičan osmjeh kolega, koji su me uvjeravali da pred ustašama ne smiju ni spomenuti riječ "tifus". Bojali su se, da bi svakog zatočenika sa visokom temperaturom odmah likvidirali, za što su imali dosta razloga da se plaše, osobito sami bolesnici.

Medjutim, kada su u Upravi čuli, da ja liječim bolesnike sa visokom temperaturom, pozvali su me da dođem u zapovjedništvo, gdje su me koljači Ljubo Miloš i još tri-četiri ustaška časnika ispitali šta ja mislim o kojoj se bolesti radi. Odgovorio sam oprezno, da je to neka zarazna bolest, ali koja je to tačno, da se ne može utvrditi bez pregleda krvi bolesnika u Higijenskom zavodu, a što nije moguće izvršiti u logorskoj bolnici bez potrebnih sredstava. Ustaše su bile dozvolile za neke oboljele zatočenike, da se pošalje krv na ispitivanje, ali su ljekari slali krv drugog, zdravog, zatočenika pod imenom bolesnoga, jer su se bojali da u slučaju pozitivnog nalaza po Vidalu, ustaše to ne doznaju. Jedan časnik me je onda upitao, da li bi ta bolest mogla biti tifus i kako on prelazi na druge. Odgovorio sam bez razmišljanja, da bi mogao biti i da u liječenju postupamo tako, ali da nije dokazano, jer ima i sličnih bolesti, gripa i drugih. Taj isti ustaša me je onda upitao da li ta bolest može preći od zatočenika na ustaše, a ja sam odgovorio, da pjegavi tifus uglavnom prenosi uš /nisam smio reći vaška/, koja ne pravi razliku između zatočenika i ustaše. Na to su se malo uzvrtili, a ja sam ostao ravnodušan i miran, možda i zbog toga, jer nisam bio još ni svjestan ustaških grozota, koje su potpuno slobodno i neodgovorno provodili za bilo šta. Ljubo Miloš se onda uozbiljio i upitao me je šta bi trebalo uraditi, da se ta bolest ne širi i ne prenosi od jednog na drugog, na što sam im održao cijelo predavanje o suzbijanju pjegavca i predložio sam barem najnužnije mjere, da se poduzmu kao što su kratko šišanje, brisanje, češće kupanje i dezinfekciju odjeće i posteljine, što je tada poslije velike poplave Save u martu zahvatilo sve logorske barake. Trebalo bi izraditi kade za kupanje toplom vodom i sapunom, ili tuševe u toplom prostoru i nabaviti aparate za dezinfekciju. Sve su to ustaše mirno slušale uvjeravajući jedan drugog, da im je to bilo poznato i da je tačno kako sam izlagao. Onda je Miloš rekao, da ja to sve što sam njima rekao, napišem i predam logorniku Vineru, kome treba da kažem, da je to on naredio da se izvrši. Pri izlasku me je upitao kakvu hranu dobivam. Pošto sam odgovorio da primam istu kao i ostali zatočenici, naredio je, da mi se daje dupla porcija kruha.

Čim sam izašao iz zapovjedništva, sačekao me je logornik Viner i upitao me što su me zvali. Ja sam mu

sve ispričao, na što se on uhvatio za glavu i upitao, da li sam rekao zaista, da je ta bolest tifus. Nisam htio mnogo objašnjavati, nego sam ga uvjerio, da ću još istoga dana napisati sve što sam mislio da treba uraditi, pa ćemo onda razgovarati, a o svemu da ću obavjestiti i dra Lajmdorfera.

Moram napomenuti, da sam odmah po dolasku u Jasenovac imao kao ljekar da obavim još jedan opasan zadatak. Brat ustaškog nadporučnika Ivice Matkovića, zvan "Dulfo", opasan koljač i pljačkaš, bio je obolio od upale porebrice sa kašljem. Za primjer koliko je silnički postupao kod primanja dovedenih zatočenika u jasenovački logor, neka posluži samo slijedeći slučaj, koji se desio krajem januara 1942, kada je bila primljena spomenuta druga grupa iz Travnika. Šumar Jakob Atijas, koji je bio sakriven po tavanima poslije odvodjenja prve grupe iz Travnika, javio se sam u januaru, kada su ustaše vodile njegovu ženu Sultanu i sina, pa su i njega zajedno odveli. Kada je grupa došla pred logor, spomenuti Dulfo je pretražio stvari novo prispjelih logoraša. Kod pregleda Atijasovog ruksaka, ovaj je rekao, da je u njemu samo "lebac". Na to se Dulfo razljutio i ponovo upitao šta ima u rancu, naredio je da se okrene prema zidu prostorije, izvukao je pištolj i na očigled i stravu prisutnih ustrijelio ga je na mjestu. Rekao je samo: "Ti više nećeš jesti lebac, ovdje se jede "kruh"." To mi je pričao jedan od preživjelih Travničana, David Abinun, koji je također par nedelja kasnije nestao. Pošto je taj ustaški zlikovac sada imao jake bolove i ležao u baraci za ustaške časnike i dočasnike, pozvali su jednog ljekara iz zatočeničke bolnice i odredili su mene da idem. Otišao sam, iako sam tek prije dva dana došao u logor i nisam nikoga još od ustaša ni poznao. Tek sam slušao strašne priče o njihovom divljanju prema zatočenicima u što nisam mogao ni da vjerujem. Ovaj Dulfo nije imao nikakav čin, ali je nosio ustašku "časničku" odoru, jer je bio nekakav ustaški "dužnosnik". Ležao je na običnom gvozdenom krevetu u toj maloj baraci blizu uprave. Ustanovio sam, da ima temperaturu 39,30 i da se radi o upali lijeve strane porebrice sa bronhitom uz jake bolove. Propisao sam potrebne lijekove i odredio sam, da mirno leži ili da ga uputimo u bolnicu. Držao je pored kreveta mašinku, a kad sam mu spomenuo bolnicu, upitao me je da li može sobom ponijeti taj šmajser, inače da neće nikamo da ide. Upitao me je, nasuprot, da li će moći za dva dana ustati i uzjašiti na konja, jer će biti proslava godišnjice NDH 10. aprila 1942. Odgovorio sam odrešito, da to neće moći niti smjeti da učini. Svi su se prisutni čudili što tako govorim sa tim zlikovcem kao zatočenik. Tražio sam i vodu da operem ruke. U bolnici su me odmah počeli pitati šta mu je, pa sam im rekao i mislio sam, da je taj posao pravilno izvršen. No, po podne je opet doletio čarkar i tražio ljekara za Dulfu, kome

još nije bolje, ali da se znoji. Otišao sam i pokušao da ga koliko je moguće umirim uvjeravajući ga da mu je bolje i da će mu poslije znojenja pasti temperatura, ali ako ne bude mirno ležao, da će biti bolje ako predložim, da ga upute u Sisačku bolnicu, ili ako hoće u Zagreb.

Slijedećeg jutra je bio Luburić u logoru, koji je naredio, da opet pregledam Matkovića i da njemu javim kakvo mu je stanje. To sam odmah uradio oko 9 sati i ustanovio sam, da je temperatura još oko 38° i da još kašlje, a bolovi, kako je bolesnik tvrdio, da su popustili. Kad sam došao toga dana drsko me je upitao što sam Luburiću kazao, da mora ići u bolnicu. Rekao sam mu, da zapovjednika Luburića nisam još ni vidio i da ću poslije pregleda ići da mu javim kako je njemu /Dulfi/. Odmah zatim otišao sam u zapovjedništvo Luburiću i referisao sam mu da još nije toliko dobro stanje, da bi smio ustati iz kreveta. Rekao sam mu da neće nikako da ide u bolnicu i da je htio da na konju proslavi Dan godišnjice NDE, na što se Luburić nasmejao i upitao me, da li je za bolesnika bolje da ide u bolnicu, što sam potvrdio, najviše i zato, jer sam i lično htio da ga se otresem. Spomenuo sam Luburiću i mašinku, koju hoće da ponese i drži uz krevet. Osim toga, rekao sam, da bi u bolnici imao i bolju njegu, nego u baraci sa ostalim časnicima, gdje je ležao. Luburić je naredio i istog dana su ga odvezli u Sisak.

Poslije ovoga, i slučaja sa mojim prijedlogom mjera za sanaciju logora, koji je odmah bio izvršen, a i zbog nastalog toplijeg vremena, novih slučajeva tifusa nije skoro nikako više bilo od sredine maja.

Na dan 24. maja već rano ujutro pozvao me je opet Luburić da dođem u upravu. Požurio sam i kad sam ušao u njegovu kancelariju, zatekao sam s njime još dva časnika-ustaše. Luburić me je odmah upitao da li sam specijalista i da li znam rezati noge i ruke, ako treba kod ranjavanja, jer bi trebalo s njime da idem na put. Iznenadilo me je takvo pitanje, ali sam mirno odgovorio da nisam hirurg, ali da znam po nuždi da operišem, ili amputiram ranjene ekstremitete, ako je to neophodno potrebno. "E dobro", odgovorio je Luburić, "onda ćeš odmah ići u bolnicu i naći još dva mladja liječnika ili sposobna bolničara za previjanje". Osim toga, da uzmem iz bolnice što više zavojnog materijala i lijekova, injekcija i instrumenata, koji su potrebni, kao i drugog materijala, jer će biti "veselo". Pitao me je, da li ima u bolnici koji specijalista hirurg, pa sam se sjetio, da je prije dvije nedelje došao kao zatočenik jedan kolega Hrvat iz Zadra, dr Gašparini, koji nam je rekao da je na specijalizaciji hirurgije i to sam rekao Luburiću, koji je na to odgovorio, da uzmem i njega i još koga ja mislim da bi dobar bio, pa i više bolničara da poberem koji su jači i spret-

niji. Pri polasku mi je još rekao, da će doći i meni se javiti jedan vodnik sa deset ustaških bolničara, koji imaju u torbama neke sprave "kao makaze", gume i po koji zavoj, pa da ih mi podučimo kako se tim stvarima barata, jer su to mladi čarkari*, koji nisu još ni vidili takve stvari. Sve je to trebalo da izvršim do podne i najkasnije u 12,30^h /pogledavši na ručni sat/, da mu dođem javiti da li je sve spremljeno. Pohitao sam u bolnicu, a na stubištu me je zadržao pisar upravne kancelarije zatočenik Begović, koji je također bio poluslobodnjak i stisnuo mi čvrsto ruku obazirući se na obe strane da nas ko ne vidi, čestitao mi šapatom, jer da će to biti put u slobodu, ali da moram paziti, stavio je kažiprst na usne.

Opet sam na izlasku iz Uprave sreo Vinera i kazao sam mu šta mi je naredio Luburić. Na to je logornik začudjen stao i kimnuo glavom. Zamolio me je samo, da ne odnesem sve šta ima u bolnici, osobito nove zavojke, kojih je bilo vrlo malo. Morao sam požuriti, jer je bilo već 9^h. Kada sam u bolnici kazao šta mi je naredjeno, zaprepastili su se svi, a najviše apotekar Leo Senauer, koji je čuvao zavojke i lijekove kao oči u glavi. Bilo je i među zatočenicima dosta povreda i ranjavanja zbog fizičkog maltretiranja ustaša, pa smo morali prati i zavojke, koje je moj otac rezao od čaršava. Bilo je teško izvršiti zadatak za tri sata, a uz to i odrediti bolničare, jer stručnog sanitetskog osoblja nije ni bilo, a ona dva-tri u bolnici bili su već stari i iznemogli, koji nisu bili u stanju da rade bilo kakve fizičke poslove. Dr Gašparini se odmah složio da ide, a osim njega je navalo i medicinar Marin Jurin da i njega povedem. I on je bio Hrvat, po kazni u logoru, kao "komunista". Drugih medicinara i mlađjih ljekara nije ni bilo, osim dra Lajmdorfera, niti su drugi htjeli da ih predložim za taj put. Pokupio sam teškom mukom pet-šest za očenika, većinom nejevreja, koji su se javljali da dobrovoljno idu, a među njima je bio brico Danon, koji je obično brijač ustaše van logora i smio je ići u selo bez čuvara. Sa apotekarom Leonom sam se namučio pretražujući šta da uzmem, pa me je onda upitao u čemu ćemo sve to ponijeti, jer nismo imali ni torbe ni sanduke u što bi pakovali. Sjetili smo se, da u magacinu ima mnogo zatočeničkih kufera i ruksaka, pa sam poslao jednog bolničara logorniku i magacioneru, da nam izdaju potrebne kufere i torbe za sanitetski materijal, da izabere, jer je to naredio Luburić. Za četvrt sata vratio se bolničar natovaren sa pet-šest kufera i u njima još izabраниh toliko ruksaka.

Bilo je skoro 12^h kad je jedan ustaški vodnik, Mandil, priveo deset dječaka u ustaškim uniformama sa puškama i telećacima na leđima. Ja sam još pakovao i liježio u koji se kufer šta stavlja kada su mi javili, da

* Čarkar - ustaški vojnik, ustaša bez čina.

se taj vodnik mora meni lično javiti. Otišao sam sa Jurinom, kome sam rekao, kad sam vidio šta ima u telećacima, da malo uvjezba ljude kako se zaustavlja krvarenje stezanjem Esmarhove gumene poveske, kako se peanima hvataju krvni sudovi i sl.

Do pola jedan bilo je sve spremljeno i požurio sam da javim izvršenje naredbe. Bilo je već prošlo pola jedan, ali Luburića srećom još nije bilo u zapovjedništvu, pa sam čekao još četvrt sata dok je došao sa nekoliko stranih časnika. Pored ostalog sam javio, da zavojnog materijala ima vrlo malo i da bi trebalo poslati nekoga u Sunju do apoteke, ili u civilnu bolnicu, da nam pošalju sterilnog zavojnog materijala, što je Luburić naredio, da se odmah izvrši po narudžbi, koju ću ja napisati i vratiti se sa svim stvarima i bolničarima do 5^h.

Sve je to bilo izvršeno i nešto prije pet sati bilo je naredjeno, da nas vodnik Mandil skupa sa svojim bolničarima povede u selo do tabora, gdje su nas odmah dodijelili tzv. Bojni~~x~~, koja je imala pet satnija~~xxx~~ po sto pedeset do dvesta čarkara i podoficira. Svaka satnija je imala komandanta časnika, nadporučnika ili poručnika, po kojeg zastavnika i po tri-četiri vodnika. Svega je ta bojna imala oko hiljadu čarkara i dočasnika~~xxxx~~ sa desetak časnika pod komandom bojnika Luburića. Peta satnija je bila "stožerna" i u toj je bilo više časnika i dočasnika. Toj satniji smo i mi pripadali i ona je imala zadatak da nas čuva. Kod tabora smo ostali do noći. Najprije je bila neka smotra van sela, koju je održao dopukovnik Dido Kvaternik. Kada je vidio i nas u civilnim odijelima postrojene upitao je Luburića šta smo mi. Luburić mu je šapatom nešto objašnjavao, pa je onda visoki Dido stao pred još većeg dr Gašparinija i upitao ga je koje je narodnosti. Kada je čuo da je Hrvat, upitao ga je, da li ga nije stid što je sa zatočenicima i to kao liječnik, koji je trebalo da bude uzor domoljublja za slobodnu Hrvatsku. Pošto nije Gašparini ništa odgovorio /samo da je bio "sokolaš"/, pružio mu je Kvaternik ruku i rekao mu je, da mu se sada pruža prilika u toj akciji da okaje grijehe i da stupi u redove domoljuba kao časni Hrvat. Tako je slično i Jurinu govorio, da bi ga "osvjestio" i okrenuo se zatim bez ikakve riječi ostalim zatočenicima.

Kod tabora je cijela bojna dobila toplu večeru iz poljske kuhinje, a zatim su kolima dovukli mnogo sušenog mesa, koje su čarkari pograbili, ali je i vodnik

~~x~~ Bojna - ustaška i domobranska vojna jedinica.

~~xxx~~ Satnija - je također vojna jedinica.

~~xxxx~~ Dočasnik - podoficir.

Mandil uspio, da uzme nekoliko komada za ovaj "šareni sanitet". Tek u 10^h noću bio je naredjen nastup po satnijama i onda pokret prema Savi do ispred logora, gdje je bila i skela. Od 11-12^h bile su prevezene sve satnije. Mi smo sa stožernom satnijom prešli na drugu stranu Save posljediti. Mislio sam, da ćemo ići dalje po noći, ali se to nije dogodilo. Kada smo prešli rijeku, bilo je naredeno, da se satnije sa obje strane puta, koji ide za selo Drakseniće, odmaraju pod punom spremom. Mnogi su bili i zadrijemali, pa i zahrkali su moji bolničari, a mi smo budno čekali šta će biti. Nismo smjeli pitati nikoga ništa, ali sam opazio i osjetio sam, da je vodnik Mandil prema nama odan i prema meni veoma susretljiv, umirujući nas, da se ne plašimo. Pred samu zoru oko 4^h 25. maja 1942. godine bio je naredjen nastup i pokret. Išli smo 3-4 km prema Drakseniću. Tim putem su bili skoro svi mostovi porušeni preko potoka i manjih pritoka Uni. Prelazili smo ih preko greda, a negdje smo morali i zagaziti. Sunce se dobro bilo diglo i mi smo počeli da se znojimo pod teretom kufera i ruksaka. Odjednom je nešto zapucalo ispred nas i časnici su se uskomešali. Stali smo. Luburić je naredio da se prva i druga satnija razviju u lance s obje strane puta preko polja i livada. Nigdje nikoga nije bilo, niti se znalo odakle je ko zapucao. Druge su tri satnije išle lagano putem za prvim satnijama koje su nastupale takodjer oprezno i lagano. Draksenić selo je bilo već na pomolu na maloj uzbrdici, ali je bilo pusto bez žive duše i bez marve. Kada smo stigli pred selo, s obje strane puta niz jarke plivalo je nekoliko pačića, na koje su ustaška djeca navalila sa štapovima da ih biju likujući: "Nek crkne sve što je srpsko!". Seoske male kućice bile su porušene ili popaljene, nikoga živog u selu nije bilo. Poslije pola do tri četvrti sata bilo je određeno, da se krene putem prema Bos. Dubici, sa čije je lijeve strane bila mlada šuma i Šikarje. Sprijeda je išla jedna satnija kao izvidnica, a ostale za ovom u odstojanju po vodovima ili grupama. Nismo išli ni dva kilometra, odjednom smo u neposrednoj blizini čuli puškaranje. Bilo bi došlo do pometnje, svi su se bili uskomešali i htjeli su potrčati, a Luburić je odredio, da jedna četa trčeći krene naprijed, a druge dvije satnije sa patrolom na lijevoj strani da idu lagano kroz šikarje. Pucanje je bilo zastalo, a onda opet pojedinačna pa sve življa puščana i mitraljeska paljba. Brzo su zavikali s prijeda: "Sanitet, doktora!" Jedan je vodnik bio ranjen kroz čizmu lijeve noge i morali smo čizmu rasporiti, da bi ga previli pod paljbom s lijeve strane puta. Pošto nije bilo nikakvih kola niti konja, a medicinaru Jurinu je bilo naredjeno da prati ovog ranjenog vodnika sa četiri čarkara do Jasenovca. Kod ranjenog ustaše je bio prostrjeljen skočni zglobovi i vrišao je kod svakog nespretnog pokreta nosila. Kasnije su bile još tri-četiri ustaše lakše ranjene, koje smo previli, ali su svi mogli ići pješke.

Luburić je onda naredio, da prve dvije satnije idu dalje, a stožerna sa sanitetom da ide laganije, u rastojanju da ih slijedimo, dok su ostale dvije satnije zaostale za nama i odatle se čulo sve jače puškanje i dozivanje saniteta. Ja sam morao ići čas naprijed, a čas nazad, isto i dr Gašparini, jer je sada bilo i teže ranjenih u trećoj satniji. Do 3^h nije niko poginuo. Do tog vremena su prve dvije satnije bile stigle do Bos. Dubice.

Bio sam kao i svi mi zatočenički sanitetlije, oznojen i umoran sa teškim blatnim cipelama, jedva sam nogu dizao, pa smo kod jednog zapaljenog i porušenog magacina, 2 km pred Dubicom, sjeli na obalu Une, da se odmorimo i ja sam počeo da perem cipele na nogama. Pucanje je sada za nama bilo sve jače i ja sam se bio digao na ponovni poziv da opet odem sa tašnom, ali me je dr Gašparini zamolio, da on sada ide, a da se ja još malo odmorim. Skočio je i uzeo je moju tašnu i otišao. Ja sam sada ostao samo sa jednim bolničarom-zatočenikom. Vodnik Mandil je bio već otišao naprijed sa svojim bolničarima u sastavu stožerne satnije. Luburić se bio vratio na konju iz Dubice i pošto je vidio da preostale dvije satnije ne stižu, naredio je po jednom zastavniku komandantima, da se povuku prema Drakseniću, a odatle u Jasenovac. To je bilo naredjeno, jer su mu bili javili, da su se partizani spustili već do ceste. Odmah zatim je doletio jedan čarkar sav oznojen i zamoren i javio nam je, da ima više ranjenih, a medju njima da je ostao i onaj "dugački doktor", koji je poginuo. Nisam htio vjerovati, ali nam nisu dozvolili, da idemo nazad. Bilo je zapucalo i ispred nas iz pravca nad Dubicom, pa je dio stožerne satnije otvorio vatru u tom pravcu bojeći se, da ne budu opkoljeni. U to je dojahao na konju jedan domobranski oficir iz Dubice i objasnio je, da to puca jedna domobranska jedinica, smatrajući, da su partizani već bili stigli do Dubice.

U medjuvremenu sam na poziv bio otrčao nazad do jednog potoka, preko koga su nosili ranjenog časnika Mujicu, poznatog koljača, koji je bio ranjen u lijevu stranu vrata sa povredom arterije carotis. Dok sam ja došao, on je bio već bez pulsa i hroptao je, a za nekoliko trenutaka je i izdahnuo. Dženaza* mu je bila slijedećeg dana u Dubici sa visokim počastima.

Kada je puškanje bilo skoro prestalo, dobili smo naredjenje, da stožerska satnija i mi s njima idemo u Bos. Dubicu. Na ulazu preko širine puta je bila postavljena bodljikava žica u tri reda, pored koje smo mogli proći na jednoj strani jedan po jedan. Došli smo pred jednu kasarnu, gdje smo čekali još jedan sat one, koji su ostali za nama i nalazili se na kritičnom dijelu puta od

* Dženaza - pogreb.

Draksenića prema Dubici. Stizali su pojedinci, koji su se izvukli iz vatre i skoro svaki je potvrdio, da je du-gački doktor poginuo i ostao na cesti. Nisu ga mogli iz-vući jer su partizani bili sašli do ceste. Tako su treća i četvrta satnija morale da se vrate preko Draksenića na-zad u Jasenovac.

Koliko je ranjenih bilo i da li je od ustaša još koji poginuo, nismo mogli doznati, kao ni o gubicima partizana, koji su se te noći povukli. Od medicinara Ju-rina smo kasnije u logoru doznali, da su dijelovi treće i četvrte satnije u priličnom neredu preko Draksenića stigli u Jasenovac kasno u noć. U ustašku bolnicu je bilo poslano toga i sljedeća dva dana oko dvadeset ra-njenih ustaša. U Bosanskoj Dubici iste večeri su se hva-lili čarkari i vodnici, da je skoro svaki po nekoliko partizana ubio ili ranio.

Mjesto ručka, kako je izgleda bilo predvidje-no, čekala nas je u Dubici topla večera iz kazana u ka-sarni. Bila je kuhana govedina sa makaronima spremljena za cijelu bojnu, ali, pošto dvije satnije nisu stigle, kuhari su kod izdavanja hrane presipali porcije i ko je htio dobivao je i po dva komada mesa. Logoraši su se to-me najviše obradovali osobito polubijelom pšeničnom kru-hu, pa su se mnogi i prejeli.

Sanitet je dobio u kasarni jednu sobu za noće-nje skupa sa ustaškim bolničarima, kojih je stiglo u Du-bicu samo šest, sa vodnikom Mandilom. Ostala četiri su na-vodno vraćena sa satnijama koje su se povukle. Pošto je u velikoj sobi bilo dosta mjesta, sa Mandilom je noćilo u istoj prostoriji još nekoliko vodnika ili rojnika. Sli-jedećeg jutra bilo je takodjer lijepo sunčano vrijeme i mogli smo se u dvorištu dobro oprati i očistiti odijela i cipele od blata. Zatočenici siti, čuvali su još preostali bijeli hljeb, popili su samo slabu crnu kavu i čekali su dalje odluke komandanta bojne. Niko se nije smio udalji-ti iz odredjene nam prostorije kasarne iako je bilo proš-lo 8h. Vodnik Mandil je onda meni i brici Danonu predlo-žio, da idemo s njime u grad i ako ko hoće od nas da mo-žemo pisati rodbini na njegovo ime /kao pošiljaoca/, na što smo se nas dvojica malo zagledali. Sa strahom sam pri-stao na to premda više nisam ni imao nikakve rodbine u Travniku, kojoj bih pisao, nego sam htio pisati u Sibe-nik i u Split, gdje sam imao dvije udate sestre. Brico Danon me je nagovorio i okuražio, pa smo nas trojica bez ičije posebne dozvole otišli prema pijaci. Svratili smo najprije u jednu vrtnu kafanu. Bosanski kafedžija nas je poslužio slabom crnom kavom, a vodnik i brico su popili i po kriglu piva. Onda nam je Mandil kupio papir i kuverte i pisali smo svojima bez oznake odakle pišemo i naših imena, nego samo brat, sin, ili rođjak da šalje sa "izle-ta". Sestre su pismo primile, po poštanskom žigu su zna-

le da smo pisali iz Bos. Dubice, ali kakav je to "izlet" mogao biti, nisu pojmile. Dok smo pisali bili smo oprezni i u strahu, da ne naidje koji ustaški časnik, koji su tek iza 9^h pojedinačno ili po dva-tri prolazili i ne obračavajući pažnju ko sjedi u maloj bašti kod bosanske kafe. Oko podne je bila dženaza pok. Mujice. Sprovodu, koji je pred glavnom džamijom uz učešće svih časnika i drugih ustaša, domobrana i građana bio održan uz velike počasti, nismo mi smjeli prići i vratili smo se kroz park u kasarnu, gdje su dijelili iza sprovoda ručak.

Oko 4^h popodne je bio naredjen nastup i pokret. Nismo znali kuda ćemo i tek kada smo prešli most za Hrvatsku Dubicu doznali smo da se vraćamo u Jasenovac putem, koji lijevom obalom Une vodi prema njenom ušću do samog logora. Kasnije sam doznao, da je Luburićeva bojna trebala, da sudjeluje u daljim operacijama protiv partizana Kozare i dalje prema centralnoj Bosni, ali je tako neslavno već prvog dana ta akcija propala. Nama je bilo strogo zabranjeno, da bilo kome šta kažemo o događajima tog dana /25. maja 1942. godine/. Bilo nam je svima jasno, da pod vodstvom vojnički nesprennih oficira-koljača, nije ni mogla ta akcija bolje da prodje. Ni komandovanje, niti izvršenje naredjenja nije nikako funkcionisalo, pa ni sam bojnič Luburić nije znao šta se dešavalo sa preostalim dvjema satnijama, koje su partizani iz zasjede dočekali i spriječili da tim pravcem stignu do Bos. Dubice. Čarkari su cijelo vrijeme nasumce palili rafale iz pušaka i strojnica u šumu, odakle su dobro skriveni partizani pripucavali i zadržavali ih ispočetka, da bi onda izvršili direktan napad na demoralisane dvije satnije, koje nisu ni smjele dublje u šumu da krenu u potjeru ili traženje onih partizana, koji su pojedinačno, ili u malim grupama izvršili taj prepad vjerojatno po spremljenom planu bez ikakvih gubitaka.

Poslije ove akcije bili smo svi mi logoraši u velikom strahu, da će nas likvidirati kao i obično sve one, koji su bili svjedoci bilo kojih akcija i zlodjela ustaških. To se međjutim umirilo i ja sam ponovo bio odredjen za jedan zadatak van logora. Sredinom juna iste godine ustaše su bile bijesne radi neuspjeha na Kozari, pa su od pohvatanih i zarobljenih žena i djece pokupili u dvije grupe djecu od šest do dvanaest godina staru, po sto pedeset - dvjesta odvojeno mušku i žensku. Obukli su nejaku djecu u jednoobraznu ustašku odjeću od tankog platna i dali im kape sa znakom "U". Držali su ih ispočetka bez stručnog nadzora i bez higijenskih uslova u Jaski kod Karlovca, a onda su premjestili dvije grupe muške i jednu ženske djece, koje su poslali u Gornju Rijeku u Zagorje. Ta su djeca pod slabom hranom brzo počela oboljevati od proлива /dizenterije/, pa su manja i slabija počela i umirati. Naredili su zato da se pošalje jedan liječnik sa bolničarom, pa su opet odredili da ja idem sa

apotekarom Salomom, mjesto bolničara, a ja sam zamolio da i moj otac ide s nama, što su odobrili za neko vrijeme. Na dan 17. juna su nas dva čarkara odvezla preko Zagreba vozom do Gornje Rijeke. To je bio neki stari dvorac u zagorskoj ravnici sa niskim brežuljcima. Jedan mladi ustaški nadporučnik /imena se ne sjećam/, jedan vodnik i četiri čarkara bili su cijela posada za čuvanje oko trista djece. Poslije petnaest dana došle su još dvije tzv. ustaške dužnosnice. Jedna je bila kćerka sudije Rajfa iz Travnika, a druga je bila kćerka nekog jugoslavenskog potpukovnika, koji je takodjer neko vrijeme služio u Travniku, ali ga ja nisam poznavao. Obe su bile studentkinje i trebalo je da njeguju tu djecu, a uz njihovu pomoć trebalo je i mi da liječimo tu djecu, koju je, kako sam kasnije čuo, Luburić nazvao svojim "janičarima". Uslovi za fizičko održavanje te djece bili su vrlo slabi. Ležaji su im bili na daskama, tzv. pričnama postavljenim jedne iznad drugih sa slabim dekama i bez jastuka. Na tim pričnama su djeca ležala dosta gusto jedno pored drugog. Rano ujutro je bilo umivanje vani kod malog potoka bez ikakvog reda i nadzora, a zatim je bio stroj i molitva /zajednički glasni "Oče naš"/, a zatim pozdrav "Za poglavnika i za dom spremni". Poslije toga je bilo pola sata marširanja ili trčanja korakom, a onda doručak, koji se sastojao od slabo zasladjene crne kave ili ajnpren čorbe sa kriškom hljeba /kruha/. Kad sam došao već je svakog jutra ostajalo na pričnama ležeći po deset-dvanaest djece u svakoj grupi. Mršava, ispijena lica i udubljena trbuha sa prolivima, slabo su i odgovarala na pitanje šta ih boli. Neka su držala grčevito u ručici krišku kruha, koju nisu bila u stanju da pojedu, iako su bila gladna. Sva su ta djeca bila pod takvim strahom, da dužnosnice nisu mogle skoro nijedno da nasmiju. Bilo mi je jasno, da ti proljevi predstavljaju pravu dizenteriju /grižu ili srdobolju/ i htio sam spomenutim dužnosnicama da objasnim kako bi trebalo strogom izolacijom, dijetalnom ishranom i prepečenim kruhom, osim potrebnih lijekova, da nastojimo liječiti bolesne, a istovremeno i ostalu djecu da prevencijom sačuvamo od daljeg slabljenja i obolijevanja od ove i drugih bolesti. Predložio sam tim dužnosnicama, da zajedno odemo zapovjedniku nadporučniku kako bi i njemu obrazložio kako bi mogli to provesti, jer je bilo dovoljno i prostoriya za izolaciju bolesnih i da se ležaji poboljšaju, a isto tako i hrana da bude bolja. Mislio sam, da je bilo neko-me zaista stalo do toga, da ta djeca budu ljudski tretirana, ali smo se ubrzo svi uvjerali, da čuvari nisu mnogo žalili niti su odgovarali za djecu, koja su počela i umirati. Mi smo bili upućeni, da "liječimo" bolesne, a za ostalu djecu nismo se smjeli mnogo raspitivati niti gledati čime i kako se hrane, jer da to "nije naša stvar". Tako su smatrali ustaški čuvari i zapovjednik. Taj nadporučnik je bio poznat apotekaru Salomu iz Zagreba, gdje je prije rata njegovoj majci davao lijekove na veresiju, a

koje nikada nije ni platila. Pa ni s njime taj ustaški časnik nije htio da govori. Pošto ni kod njega nismo mogli ništa da postignemo, zamolio sam barem te dužnosnice da za najslabije donesu po koju zemičku ili bijeloga kruha, da prepečemo u kuhinji i sa čajem damo bolesnicima, pa je i to teško išlo. Slabija djeca su dalje umirala, a ni nova oboljenja nismo mogli spriječiti. Onu bolesnu djecu, kojima je stanje bilo nešto bolje, držali smo što dulje na bolovanju i pri nešto boljoj hrani radi oporavka. U međuvremenu je bio obolio i jedan čarkar od iste bolesti i za njega su se mnogo više zauzeli, da ga izliječim. Kad sam vodniku rekao, da bi tako morali i sa bolesnom djecom postupiti, odgovorio mi je drsko, da je čarkar "ustaša", koji nije "u šumi nadjen", po čemu mi je bilo potpuno jasno kako će ti "janičari" dalje da se izgrađuju.

Kao zatočenicima, mi smo imali istu hranu koju su imali čarkari, dok su dužnosnice imale posebnu hranu za sebe, zapovjednika i vodnika. Po koji put je ustaška dužnosnica donijela po koju kiflu ili zemičku za apotekara Saloma od zapovjednika, do koga mi inače nismo mogli doći, nego smo sve predlagali preko ovih dužnosnica. One su samo prije podne, poslije moje ordinacije i vizite ležećih bolesnika, djece, dolazile i nadgledale naš rad, pitale šta nam je potrebno i eventualno preuzimale recepte za nabavku lijekova, što je inače vodnik obavljao. Sve ostalo vrijeme provodile su dužnosnice sa nadporučnikom i sa posjetiocima, većinom mladim ustaškim časnicima, koji su često dolazili skupa sa drugim ustaškim dužnosnicama i na pijanke u ovaj logor.

Pod takvim uslovima uspjelo nam je donekle, da spriječimo dalje širenje epidemije, pa su nakon mjesec dana iz Jasenovca najprije odredili, da se vrati jedan čarkar i moj otac s njime, a nas dvojica smo ostali još do 10. avgusta, kada su sve tri grupe /dviije muške i jedna ženske djece, skupa oko trista/ bile vraćene iz Gornje Rijeke u Sisak ili u Karlovac. Nas su sa dvojicom ustaša-čarkara vratili u Jasenovac. Zadnjih dana sam i ja bio obolio od proliva, što sam u zatočeničkoj bolnici izliječio za deset-dvanaest dana. Apotekara Saloma su odredili za novootvorenu Ustašku bolnicu, a ja sam ostao u Zatočeničkoj bolnici i ambulanti.*

U tom vremenu, ljeti 1942. godine doveli su u Jasenovac još nekoliko ljekara nejevreja, a među njima i dra Pištu Policera, dra Nedu Zeca, prof. Medicinskog fakulteta u Sarajevu i dra Ivicu Pavletića, s kojim smo se odmah sprijateljili.**

* Apotekar Šua Salom i dr Herman Gros, kao i drugi zatočenicima ljekari i bolničari-Jevreji su u prvih mjesecima 1945. bili likvidirani.

** Dr Pavletić je kasnije bio oslobođen i u

Unatoč tome, što je tada bilo već mnogo više ljekara u Zatočeničkoj bolnici, ustaše su iz uprave i dalje mene više zaduživale posebnim vanjskim zadacima. Slijedeći zadatak, koji su meni odredili bio je u samoj bolnici, da lično primim na liječenje jednog oboljelog konfidenta Hrvata, kojih je bilo u logoru nekoliko i mi smo se morali čuvati i paziti šta govorimo i radimo u njiho-voj blizini. Ovaj Mato /prezimana se ne sjećam/ bio je odredjen kao bolničar da radi u Zatočeničkoj bolnici, a bio je do njegovog zatočenja i alkoholičar i obolio je od upale pluća. Ležao je sa visokom temperaturom, a neki od ustaša su dolazili da ga posjećuju i jednog dana je meni lično rekao nadporučnik Ivica Matković, da njemu s- vako jutro javim kako je tom bolesniku i da ja lično pre- uzmem njegovo liječenje. Na moju žalost, stanje tog bole- snika se naglo pogoršalo, srce je unatoč cardiaca i dru- gih lijekova bilo sve slabije i za šest-sedam dana je u- mro, o čemu sam svakako redovno izvještavao upravu, da je stanje tog bolesnika vrlo slabo i kritično i da lije- kovi ne pomažu. Kada su čuli, da je taj zatočenik umro u našoj bolnici, došla su lično sa Matkovićem još tri čas- nika i naredili su, da obustavimo dalje ordinacije. Poče- li su mene ispitivati i tražili su, da im pokažem svu me- dicinsku dokumentaciju, temperaturnu listu i naznaku li- jekova, koje smo davali, osobito injekcije. Oni su odre- dili dra Pavletića, da sve pregleda i objasni način lije- čenja, a onda je morao, u prisustvu još jednog liječnika, izvršiti obdukciju umrlog Mate. Meni nisu dozvolili, da prisustvujem obdukciji, morao sam za to vrijeme ostati u ambulanti bolnice, gdje su ostala i dva čarkara sa puška- ma.

Posle jednog sata presudnog iščekivanja, dok je ta ekipa radila u bolničkoj mrtvačnici, ja sam vjero- jatno bio posve blijed, jer mi je Pavletić pri povratku na prolazu namignuo, što me je malo umirilo i okuražilo. Matković je dozvolio, da se nastavi rad u bolnici, a me- ni nisu ništa rekli vrativši nam preuzete temperaturne liste i knjigu medikamentacije, otišli su sa obducentom Pavletićem. Poslije sam doznao, da su na obdukciji usta- novili da je zaista bolovao od upale pluća obostrano i da mu je srčani mišić bio vrlo slab, zbog čega i pored ispravnog liječenja nije izdržao i podlegao je u krizi. Takav su nalaz zapisnički utvrdili i onda niko od ustaša nije više pravio nikakvo pitanje. Naredili su samo da se sahrana izvrši na seoskom groblju sa katoličkim sveštени- kom. Ove se epizode moga zatočenja često sjetim i svjes- tan sam, da jedino kolegi i drugu dru Ivici Pavletiću i- mam da zahvalim, što me tada nisu likvidirali, čega su se skoro svi u bolnici strašili.

NOR je zauzeo vidno mjesto, a poslije rata kao sanitetski pukovnik bio je urednik "Vojno-sanitetskog pregleda".

No, pored toga, već u oktobru su mi odredili novi zadatak van logora. Te jeseni su ustaše prikupljale ljetinu, najviše kukuruz i voće, iz popaljenih sela Koza-re, dok su stoku već ranije bili dovukli. Taj posao su od polovine oktobra vršile mlađe žene, koje su bili zarobili i dotjerali u Hrv. Dubicu, da preko dana idu brati, a na večer su sve to spremale. Vrijeme je bilo već dosta hladno, pa su i te žene sa slabom ljetnom odjećom počele oboljevati, kašljati i dobijati groznicu. Odredili su me sada, da ih ja idem liječiti dočjelivši jednog rojnika, koji me je čuvao cijeli dan i preko noći. Osim liječenja, morao sam odredjivati one, koje nisu mogle ići zbog akutnog oboljenja na rad. Već nakon par dana sam primjetio, da su se te žene čuvale i bojale su se, da ih ne ostavim na bolovanju moleći me, da im samo koji lijek dadnem, jer da one "vole ići na rad", nego ostati u zgradi, gdje su spavale, jer su ih ustaše maltretirale kada nisu išle na rad. Bilo je i takvih, koje su sa visokom temperaturom išle raditi.

Za stanovanje sam dobio krevet u kući jedne gospodje, Srpkinje, stare udovice, čiji je sin veterinar navodno dobrovoljno bio otišao u Njemačku na rad, iako nije bio zarobljen od Nijemaca. Pod stražom rojnika Ante, koji je u istoj sobi sa mnom i spavao, nisam smio od 5^h na večer ni s njime izaći iz kuće, osim ako me je koji od ustaških časnika zvao. Tako sam skoro stalno morao praviti društvo starici, koja je tvrdila da ima već devedeset i dve godine. Stalno mi je /i pred ustašom/ govorila, da je veoma znatiželjna i htjela bi doživjeti i znati kako će se ovaj rat završiti. Imala je tipično staračko pamćenje. Sjećala se svoje rane mladosti i događaja do tančina, na pr. kakvu je balsku haljinu imala kada je prvi valcer plesala sa jednim lajtnantom /otac joj je bio general Carske Krajine/, a za vrijeme od šest-osam sati je znala po nekoliko puta zapitati staru neku ženu, koja je pospremala sobu, da li je već donijela drva za loženje, iako je ta žena stalno pokazivala donesena drva, koje je složila pod šporetom.

Tako sam proveo skoro dva mjeseca kao ljekar zatočenik u Hrv. Dubici i krajem novembra su me vratili sa rojnikom u Jasenovac. Za to vrijeme bilo je još nekoliko zatočenika zanatlija u Hrv. Dubici, osobito električara Jevreja, koji su održavali električnu centralu, ali su svi, kao i ja, bili pod stalnom stražom na prisilnom radu. Mene su sada već svi u logoru Jasenovac smatrali nekom vrstom vanjskog zatočenika, u čemu su imali i pravo, jer sam već 3. januara 1943. opet nenadano bio pozvan u Upravu logora, gdje su mi naredili da se spremim na put, gdje ću ostati malo dulje vremena. Nisam smio ni pitati kuda i zašto treba opet ja da idem, a još manje da li ću i oca moći povesti sobom. Bilo mi je skoro jasno, da mene stalno odredjuju za vanjske zadatke, jer su

smatrali da je moj otac najsigurniji taoc, koji je uostalom više strahovao zbog mene, nego za sebe samoga.

Kada sam ostao sa apotekarom Salomom u Gornjoj Rijeci bez oca, po njegovom povratku u Jasenovac, bili su ga već jednom otjerali u zloglasnu zvonaru, iz koje se skoro niko živ nije vraćao. Neki ustaški stražar na drvenoj kuli, tj. izvidnici na ogradi od žice, kojih je bilo osam oko logora, ispalio je metak iz puške u vazduh i nije smio to da prizna. Kad su doletjeli ustaški nadglednici da izvide ko je pucao, nikoga u blizini bolnice nisu zatekli osim moga oca, koji je pred barakom motao zavoje. Bolničari, koji nisu bili izletjeli iz barake kad su čuli pucanj, primjetili su, da je otac bio ustrašen i olijed, što su kazali ustašama, a ovi su navalili na njega, da kaže ko je pucao ili iz kog pravca je ko zapucao. On je samo mogao kazati, da je neki stražar iz obližnje izvidnice pucao, ali da ga on nije vidio. Pošto navodno nije htio da kaže šta je vidio i da li je sigurno neko od ustaša pucao, odvukli su ga u zvonaru, gdje su obično mučili sumnjive koji nisu htjeli nešto da priznaju. Srećom, onda su pomogli drugi ljekari, navodno dr Lajmdorfer je uspio da interveniše, i tek onda su ga pustili. Od tog vremena bio je još više prestrašen i kao da je slutio, da se više nećemo sastati ako još koji put odem od njega nekamo iz logora, pa je i plakao pri tom zadnjem rastanku 4. januara 1943. kada sam sa rancem na leđima uz pratnju ustaše otišao prema stanici.

Sada su me odredili da idem u Kupinec, gdje je jedna ustaška bojna pod zapovjedništvom nadporučnika Mandušića čuvala zgradu i imanje sa porodicom dra Vlatka Mačeka. Preko Zagreba do stanice Zdenčina išli smo vozom, a od te stanice pješke oko šest-sedam km. U toj bojni su bile samo dvije satnije sa oko četiri stotine čarkara, čija je glavna dužnost bila, da izmjenjuju straže u samome mjestu i oko imanja. Pošto nisu dozvoljavali ni mještanima - seljacima, da ulaze u kuću Mačeka, mislio sam najprije, da je porodica u nekoj internaciji. Ali kasnije sam vidio, da često po koji auto stane pred ulaz i da se istovaruju ne samo namirnice, nego i sanduci sa pićem, limunovi, naranče i druge stvari, koje se od početka rata nisu dobivale u prodaji. Sam dr Maček bije bio preko zime u Kupincu. On je došao mislim početkom aprila, a gospodja Maček je tada bolovala od katara očnih vežnjača i dolazio je po koji put oftalmolog iz Zagreba, koji je vršio kontrolne preglede, pa su onda mene zamolili, da je liječim po uputama tog specijaliste.

Prije moga polaska iz Jasenovca /da bi se mogao opremiti/ bio sam u Ustaškoj bolnici i ondje sam se požalio dru Grosu, što mene stalno odredjuju za takve poslove i zašto on, ili koji ljekar iz te bolnice, ne ide nikamo. On se složio time da mene odredjuju zbog toga što

ostaje otac u logoru kao taoc. Zaželio mi je opet sreću i dao mi je nekoliko cigareta, koje je on lakše dobivao od ustaških bolesnika, i tako sam se rastao i od njega zamolivši ga, da se barem informiše kako sa ocem postupaju, ako može da ga koji put i posjeti kada ide u logor. U Upravi su mi bili obećali, da ću moći jedanput mjesечно pisati ocu i on meni, ali se on samo jednom meni javio, a da li je moje poruke uopšte primao, nisam nikada mogao doznati.

U Kupincu je bila uzeta jedna manja seoska kuća sa tri sobe - prizemna, i u istoj je već ležalo četiri-pet čarkara sa visokom temperaturom. U drugoj sobi je bilo nekoliko ustaša, koji su se mazali nekom sumpornom mašću, jer su imali svrab, pa im je ljekar iz logora St. Gradiške izdavao lijekove i odredjivao ambulantno liječenje. Njihov liječnik je bio tada dr Gaon zatočenički ljekar u St. Gradiški, koga su takodjer ljeti iste godine likvidirali iz nepoznatih mi razloga. On se naime potpisivao na uputnicama ustaša do konca maja, kada sam čuo samo, "da ga više nema". Prije toga, još u aprilu, doveli su iz Jasenovca jednog pečkara-zatočenika da popravi, ili napravi novu peć u kuhinji bojne. Pošto je ta kuhinja bila blizu moje "zatočeničke ordinacije" u maloj nekadašnjoj hapsani /ili zatvoru/ Kupinca, kada nije bio u blizini nijedan stražar, iskoristio sam priliku da upitam tog pečkara, da li je vidio u bolnici moga oca, koji skoro tri mjeseca nije nikako više pisao, odgovorio mi je nekako nesigurno i oprezno /da ga koji ustaša ne čuje/, da je možda nekamo "premješten" i da ga dosta dugo nije vidio, a da nije bio bolestan.

Svrab je bila izliječena kod čarkara pošto sam uspio, da im se omogući redovno kupanje toplom vodom. Tifusare sam poslao u Ustašku bolnicu u Jasenovac i bilo je određeno kratko šišanje, kupanje i pranje odjeće kuhanjem veša. Od početka maja nije više bilo ležećih bolesnika, pa sam preglede vršio samo ujutro, a po podne sam u spomenutoj "ambulantni" obavljao pojedine preglede po žalbi, a dolazili su od aprila i civilni bolesnici iz sela na pregled, osobito kada su čuli i vidili da me ustaša vodi i u stan Mačeka radi pregleda i liječenja njegove porodice. Dolazile su većinom žene sa malom djecom, da ih pregledam. Propisivao sam lijek, koji su uzimali iz apoteke u Zdenčini ili Jaski, gdje im je bilo bliže. Komandant bojne, nadporučnik Mandušić je bio sa ženom i malim sinom sa stanom u jednoj od boljih seoskih zgrada, ali ga seljaci nisu dobro gledali, jer je od njih često tražio još zimi, da dovlače drva iz šume za cijelu bojnu, a za njega i za ležeće bolesnike još i mlijeko, jaja i druge stvari. Vjerojatno su mu se nečim zamjerili, pa je odjednom zabranio da pregledam civile. Ucjenio ih je najprije time, da dovuku drva ako hoće, da ih ja liječim a kasnije, da plate svaku vizitu po dvesta kuna, za koji

novac su kupovali mlijeko i jaja za bolesne čarkare.

Jednom su partizani bili upali u Gornju Zdenčinu, pa je onda jedna satnija ove bojne bila upućena u potjeru za njima. Vratili su se sa jednim ranjenim vodnikom. Bio je ranjen u podkoljenicu sa okrznućem cjevanice. Pružio sam mu samo prvu pomoć i uputio sam ga u Zagrebačku bolnicu. Bilo je još nekoliko lakše ranjenih ustaša. Partizani, možda vod, ili patrola, su se povukli bez gubitaka /jer niko od tih nije uhvaćen/, ali su se ustaše hvalile, da su "više njih" pobile i ranile. Čarkari ove bojne su bili vrlo mladi, neiskusni i strašljivi. Medju njima je bilo i muslimana iz Bosanske Krajine, od kojih su jednog zvali "hodžom". Taj je često nastojao da sa mnom razgovara i da mi se nekako izvinjava, kada ga drugi ne bi čuo, što je i on pristao, da dodje u ovu bojnu i uopće, što je obukao ustašku odoru. Nisam imao povjerenja ni prema njemu i čuvao sam se, da se za bilo šta požalim, a kamo li, da ga nešto zamolim. Svi su oni bili strašljivi i nisu smjeli ići u šumu ni po ona drva, koja su seljaci sjekli i ostavljali preko noći, da ih ujutro dovu-ku. Jednog dana su dovu-ku nekoliko trupaca bukovich u dvjema kolima i kada su ih istovarili pred kuhinjom, okupilo se nekoliko ustaša oko drva i pozvali su komandanta Mandušića. Nisam znao zbog čega i zašto su gledali u istovarena drva. Kada sam izašao u podne sa porcijom da primim ručak, vidio sam da su partizani nacrtali na dva trupca srp i čekić na svježe odrezanoj bukvi. Ljutili su se i psovali škripući zubima, a neki su kasnije nastojali, da bajonetom ili sjekalom odstrane znakove.

Kada bi u selu koji civil teže obolio, onda su me zvali, da ih pregledam u stanu, svakako pod pratnjom naoružanog ustaše, i onda bi dobio po dva-tri jaja, ili komad suhog sira i seoskog kruha. To je vodnik Mato Simić dozvoljavao, jer bi od toga ne samo i on sa mnom, nego su jele i druge ustaše, koje su često dolazile u ambulantu poslije pregleda civila. Bio je u toj bojni i jedan zastavnik Paveličeve garde /sa trobojnicom pod vratom/ koji je bio stariji ustaša, pa je i on doveo ženu u Kupinec u trudnom stanju. Zvao se Jakov Blažević, pa je i on često ulazio u ambulantu i pitao bi otvoreno "ima li jaja i sira". Kada mu se žena porodila uz pomoć nestručne seoske babice, krvarila je pa je mene poveo da je pregledam. Ustanovio sam odmah, da je bila skroz poderana medjica /perineum/, pa sam morao donijeti, iskuhati instrumenta i sašiti je. Kada je poslije desetak dana sve bilo u redu, poslije skidanja konaca, htio je da me "časti" kao i druge i poslužili su me nekim kolačem i čašicom nekog likera, ali jednom drugom prilikom kasnije u društvu sa drugim ustašama je priznao, da bi me bez premišljanja zaklao, ako bi to njegov pretpostavljeni zahtijevao, odnosno naredio. To je jednom drugom prilikom i dokazao. Bio je iz zapadne Bosne ili Hercegovine, negdje iz okoli-

ne Duvna i radio je više godina u Belgiji, pa je znao i po koju riječ flamanski da govori. Hvalio se, da je u Belgiji bio u ustaškoj organizaciji od 1930. godine gdje ih je bilo organizovano više od stotine radnika.

Jedne nedelje po podne zatražili su iz sela u blizini, da dodjem pregledati dječaka sa visokom temperaturom. Nije bio vodnik Mato u ambulanti, nego ga je zamjenjivao jedan mlađji rojnik i taj me je poveo. Morao sam ostati malo dulje dok sam skuhao spricu i dao injekciju. Zastavnik Jakov Blažević je bio te nedelje dežurni i kada je vidio da mene nema u ambulanti, digao je viku na Matu, koga je ugledao bez mene i htio je dići potjeru. No, uskoro je vidio da se vraćamo i počeo je tući rojnika što je bez pitanja i odobrenja išao sa mnom bolesnom civilu, a mene bi sigurno ubio da im nisam bio potreban.

Poslije toga, negdje su uhvatili mlado srnče, koje su dali nadporučniku da se njegovo dijete od dve-tri godine igra. Mala srna je trčala po dvorištu i kad je htjelo dijete da je uhvati, zapela je tanka nožica srnčeta među nekim daskama i gredama i slomilo je nogu. Morao sam ja da namjestim i liječim srnčetu nogu zbog djeteta, koje je strašno plakalo jer srna nije skakala. Nisam imao ni gipsa, pa sam razmišljao kako da to izvršim. Sjetio sam se starih narodnih hećima*, koji su namješitali iščašene i lomljene ruke i noge sa kudeljom i žumancetom, pa sam i ja nekako improvizirao fiksirajući zavoj za tanku nožicu srnčeta, koje je strašno drhtalo dok sam to uz pomoć dva seljaka izveo. Sa žumancima od tri jaja, koja sam umjesio u kadulju i dvije tanke daščice stegao sam dobro namještenu nogu tako savršeno, da je srnče već ujutru počelo i da hoda. Najprije je išlo na tri noge, ali se već za tri dana počelo i opirati na slomljenu stegnutu nožicu i tako je i srna bila izliječena. Prije nego što je prošlo mjesec dana već je trčalo kao da nije ni lomilo nogu.

U augustu su ustaše počele da se ljute na Italijane kada su čuli da je Musolini pao u nemilost kod kralja pred kapitulaciju Italije. Počeli su grditi Italijane da nisu nikakva vojska, da neće da se bore i da bježe pred partizanima. Seljaci su takodjer u grupicama šuškali komentarišući talijansku kapitulaciju.

Medju drugim civilnim bolesnicima bila je jedna žena oko pola kilometra daleko od ambulante, koja je болоvala od povratne upale zglobova ruku i nogu sa greškom srca i sa visokom temperaturom. To je bila žena jednog mlinara, koji je imao i motornu pilu, pa je seljaci ma rezao daske i grede. Imala je dva sina, od kojih je

* Hećim - lekar.

jedan često dolazio da moli posjetu ljekara jer joj je bilo bolje od injekcija /interphana/, koje sam davao u venu. Jednog dana tačno u podne doletio je taj sin na kochaču do ambulante i zamolio je vodnika Matu i mene, da idemo odmah jer je majci pozlilo. Ja sam čekao sa porcijom u ruci da primim ručak, a Mato je bio već počeo da jede, pa kažemo Kolaru /tako se prezivao mlinar/, da malo pričeka dok pojedemo ručak. Ali, taj momak navali, da ostavimo ručak, da ćemo kod njega bolje ručati, pa se odlučismo i pošli smo odmah s njime. Porciju kupusa sam ostavio na peći. Na pola puta do mlina neko sa strane na uzvisini zamoli Matu da stane jer hoće nešto da mu kaže. Mato malo zastane, a pratilac ga zamoli da se ne zadržava i da će on sa mnom poći dalje laganijim korakom, a Mato naredi da ne idemo više od deset koraka odstojanja od njega. Tako smo išli, a mještanim je išao lagano sa Matom i nešto mu živo pričao. Moj pratilac se par puta okrenuo da odmjeri odstojanje i onda mi šapatom, ne gledajući mi u oči, reče nešto, što me je ne malo iznenadilo: "Doktore, drugovi u šumi žele da Vas oslobode, pa sam došao da Vam to oprezno kažem. Ako pristajete, mi ćemo Vam pomoći; mama će Vam to kazati dok joj budete injekciju davali". Nisam se od uzbudjenja usudio da išta odgovorim, a i zbog straha da Mato nešto ne primjeti ili čuje. Nastavili smo istim tempom da idemo u odstojanju od deset koraka i razmišljao sam kako će mi bolesnica to saopštiti, jer je ustaški podoficir stalno bio uz mene i kada sam vršio pregled i davao injekcije. Kad smo došli do stana i ušli u veliku kuhinju, gdje je bolesnica ležala, raspitam se zabrinut o njenom stanju i pogledam puls, a ona se više Mati nego meni požali, da joj je opet pozlilo, jer je bila ustala. Pregledao sam joj slušalicom srce i napravim zabrinuto lice, pa kažem da moram kuhati špricu za injekciju. U medjuvremenu je njen sin već nasuo Mati za stolom tanjur sa masnom čorbom rezanaca, pa je i mene pozvao da jedem dok se šprica skuha. Bilo je i nekog pečenog mesa sa prženim krompirima, ali tek što smo počeli jesti, odjednom je motor u mlinu prestao da radi. Sin je bio izašao u dvorište kad nas je bio poslužio, a otac zapita gdje je, jer mu je kaiš spao i treba da ga vrati na kochaču. Zamolio je Matu "samo jedan čas" da mu pomogne, a ovaj me malo pogleda, ostavi šmajser i ode sa mlinarom. Bolesnica je to /očito smišljeno/ iskoristila, pozvala me do kreveta i rekla mi je tiho, da će za koji dan doći partizani do njih, ili do drugog kojeg seljaka, koji će tražiti ljekarsku pomoć, da me otmu. Da se ja ne uplašim ako čujem da ko zapuca dok ja vršim pregled. Pitala me je ujedno i da li imam kakav veš, da mi operu, koji peškir, ili čarape, pa da će to oprano meni po vezi poslati. Nisam imao mnogo vremena, da se raspitujem kako i kada da se spremim, već je i šprica prokuhala, a ja sam od uzbudjenja bio već posve sit. Mato se vratio i ja sam uvlačio lijek u špricu, pa sam mu kazao, da on može ručati dok ja

dam injekciju. Pošto je za stolom bio okrenut nama leđjima, bolesnica mi očima dadne znak da se ne žurim i polako da radim, vjerojatno su mi drhtale ruke od uzbuđenja. Kad sam ubrizgao injekciju i oprao špricu, pošli smo nazad. Usput sam rekao Mati, da se upala zglobova povratila i da ću morati još nekoliko puta dolaziti radi injekcija.

Nisam više ni s kim imao priliku da govorim, niti sam se usudio da po bilo kome pošaljem veš na pranje mlinaru. Bio sam uzbuđen i noću sam stalno razmišljao, da li će se i kako ta akcija moći provesti. Nastojao sam da ne pokažem nikakav znak uznemirenosti, što mi je donekle i uspjelo, jer je dve-tri nedelje od tog dana bilo prošlo, dok je pripremljena otmica zaista uspjela. Opet sam na sličan način bio pozvan da toj istoj bolesnici idem dati injekciju i niko u tome nije vidio ništa sumnjivoga. No, taj put kada sam već bio dao injekciju, neko dijete je vani zavikalo: "Mamo, evo partizani!" Cim je to Mato čuo, zahvatio je šmajser i izletio je vani. Ja sam još držao špricu u ruci, da je operem, a bolesnica me odmah umiri i reče da se ne plašim ako ko zapuca, što se ipak nije dogodilo. Mato je, kako sam kasnije čuo, u strahu dao maglu tabanima, a sin mlinarev je uletio uzbuđeno u kuhinju i pitao me je za tašnu, da li imam još nešto u nju da stavim, uzeo ju je i rekao mi da trčim za njim. Nisam ni zbogom kazao bolesnici, trčeći upitam Kolara šta je sa Matom, a on odgovori: "Ne bojte se eno mu pete za potiljkom" pokazujući mi pravac prema Kupincu kamo je pobjegao. Pretrčali smo preko dvorišta na lijevu stranu prema šumi, u kojoj je čekao samo jedan drug sa partizanskom kapom i petokrakom zvijezdom, i upita: "Je li to doktor?" Kada smo potvrdili, pruži mi ruku i reče: "Zdravo družo, ne plaši se!", odmah uze od mlinara tašnu i počeo je trčati u šumu. Samo sam zahvalio i pozdravio Kolara, potrčao sam koliko sam mogao za partizanom, od koga sam samo čuo da se zove Petar, a tjerao me je da što brže trčim, što nije bilo nimalo lako, jer je mnogo žila korijena rijetke šume stršilo i zapinjale su za noge. Nakon desetak minuta trčanja dosta duboko u šumi, čekala su još tri partizana. Oni su nas zadržali pokazujući nam da više ne trčimo; malo smo se i odmori-li. Pitali su me smijući se, kako se moj čuvar ponio, da li me je tjerao da se s njime vratim u Kupinec. Onda su mi objasnili kako ćemo po zadatku nastaviti sa bježanjem. I oni su me umirivali, da se ne plašim, da idem samo za njima, ali nikako nisu rekli kojim ćemo pravcem ići. Poslije dva-tri minuta upitali su me da li sam se odmorio uvjeravajući me, da nećemo više trčati, ali da moram stalno s njima ići i raditi šta oni budu rekli. Upitali su me i da li sam gladan, a ja odgovorih da nisam /nije mi bilo do jela!/.

Poslije jednog sata pješačenja kroz šumu, ka-

da sam se prilično bio smirio, primjetih vodji patrola da mi se čini kao da idemo prema Zdenčini, na što su se oni nasmejali i rekli mi da se ne plašim, jer oni poznaju dobro tu šumu. Tek kada se počelo zamračivati, stigli smo pred jedno malo selo na brijegu i došli smo do jedne pojate, ili štale sa sijenom. Tu smo stali i jedan od drugova mi reče da ću ja ostati u toj pojati na tavanu gdje ima sijena i jedna deka, pa da tu slobodno spavam. Upozorili su me, da ne izlazim iz pojate nikako i da se nikome ne javim, pa iako bi ko zvao, nego samo onda ako čujem nekoga da se zakašlje i zovne: "Doktore", tek onda da se odazovem. Postupio sam tačno po uputu i ostao sam tu, a oni su otišli u selo. Popeo sam se malim ljestvama koje su stajale prislonjene i vidio sam, da ima dosta sijena i jedno staro čebe. Nisam skinuo ni cipele, nego sam se zagnuo kaputom i legao sam na deku. Premda sam bio još uzbudjen, već sam bio počeo i da drijemam, kad sam već u potpunom mraku čuo da neko kašlje a odmah zatim zovne: "Doktore". Ja se javim, dignem se i podjem prema izlazu iz pojate, a jedan od pratilaca mi reče, da je donio nešto da jedem i da onda posve mirno i bezbrižno spavam. Primio sam u jednoj zdjeli oko pola litre mlijeka i komad prosinog hljeba i zahvalio se.

Da li sam i koliko stvarno spavao, ne znam. Imao sam ručni sat, koji mi je u logoru jednom dala drugarica pokojnog Diamanta, slobodnjaka, koji je umro od tifusa u proljeću 1942. godine ali taj sat nije dobro ni radio, niti sam u mraku vidio koliko je sati. Iako sam dugo bio budan, osjetio sam ipak da sam naspavan, kada se neko pred zoru opet zakašlja i pozove me. Javio sam se, pa smo odmah zatim pošli. Sada nas je bilo sedmoro /dvi-je drugarice/, od kojih su troje imali puške, a vođa je imao šmajser. Išli smo onda zaobilaznim stazama oko tog sela, a meni se učinilo, da idem suprotnim pravcem od onoga otkud smo sinoć došli. Dugo smo išli šumom i proplancima presjecajući neke seoske puteve. Nisam pitao, niti sam od koga čuo kroz koja sela /ili pored kojih sela/ idemo. Tek oko podne stigli smo do jednog većeg mjesta. Vođa puta mi je tek onda kazao, da je to Pisarovina i da je to ničija teritorija, odnosno poluslobodno mjesto. U tom gradiću, koji je udaljen samo 10 km od Kupinca, bili su i predstavnici NOP-a i neprijateljskih njemačkih jedinica, pa su se tu vršile i zamjene zarobljenika. Zbog toga nije niko smio od pridošlih partizana da u tome mjestu prenoći.

Mi smo stigli u Pisarovinu oko 13^h i odmah smo se javili Mjesnom odboru NOP-a, gdje sam bio ispitan o položajima ustaških straža i bunkera u samome Kupincu i okolini. Koliko mi je bilo poznato rekao sam i nacrtao sam skice samoga sela na raskršću za Jasku, za Pisarovinu i za Zdenčinu, koje su mjesto i željeznička stanica bili najbliži Zagrebu. Označio sam gdje je koji bunker bio, kakav je koji bunker i koja su stražarska mjesta oko Mačekovog

dvorca. Isto tako, gdje je i kako je smještena ustaška bojna u Kupincu prema Zdenčini.

Odmah zatim došao je mjesni apotekar, koji me je odveo svojoj kući na ručak i dao mi je dva sapuna, pastu za zube i jedan peškir, a drugo nisam htio da primim, jer sam imao na sebi dva para veša, a treći sam imao u tašni sa špricom i sa nešto instrumenata.

Oko 5^h pred večer krenuli smo na oslobodjenu teritoriju Hrvatske prema zapadu i to preko pruge Zagreb-Karlovac, noću na Okić-grad, a zatim slijedeće dve-tri noći prema Žumberku stigli smo u Radatoviće, gdje sam ostao u Žumberačkoj, tzv. "Hrvaškoj in Slovenskoj partizanskoj bolnici in šoli" na samoj granici između Slovenije i Hrvatske.

To je bilo na dan 6. oktobra 1943. godine, i toga dana sam stupio u NO Odred na Žumberku. Prema tome, u zarobljeništvu kod ustaša bio sam od 24. marta 1942. do 2. oktobra 1943. godine. Od toga sam bio sa prekidima u Jasenovačkom logoru do 2. januara 1943. godine, a zatim u Kupincu kao ljekar-zatočenik.

Za oca nisam mogao doznati kada je bio likvidiran i kako, a to je svakako bilo prije mog oslobodjenja od ustaša.

U Sarajevu, 16. novembra 1952. god.

Dr Josef Konforti